

Geliş Tarihi:

19.10.2024

Kabul Tarihi:

14.02.2025

Yayımlanma Tarihi:

28.03.2025

Kaynakça Gösterimi: Memiş, Ş. (2025). Osmanlı'da tarımsal girişimcilik oluşturma çabaları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi İnovasyon ve Girişimcilik Özel Sayısı*, 24(Özel Sayı), 48-66. doi: 10.46928/iticusbe.1570128

OSMANLI'DA TARIMSAL GİRİŞİMCİLİK OLUŞTURMA ÇABALARI (1880-1914)

Araştırma

Şefik Memiş

Sorumlu Yazar

İstanbul Ticaret Üniversitesi

smemis@ticaret.edu.tr

Şefik Memiş, İstanbul Ticaret Üniversitesi İşletme Fakültesi İktisat Bölümü'nde Doçent olarak vazife yürütüyor. Genel Ekonomi, Mikroekonomi, Ekonomiye Giriş, Türk İktisat Tarihi, İktisat Tarihi dersleri veriyor; iktisat tarihi ve yakın komşu alanlar üzerinde araştırmalar yapıyor.

Osmanlı'da Tarımsal Girişimcilik Oluşturma Çabaları (1880-1914)

Şefik Memiş
smemis@ticaret.edu.tr

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ülkenin kalkınması için tarımsal üretimin ve verimliliğin artırılmasına yönelik ciddi çabalar sarf edilmiştir. Ziraatta kalkınmayı “çağdaş ziraat literatürü oluşturma, ziraat eğitimi kurumsallaştırma ve ziraat fuarları düzenleme” ekseninde devlet politikası haline getiren ise Sultan II. Abdülhamid olmuştur. Bu çalışmada adı geçen üç politikanın oluşum safhası ele alınarak, II. Abdülhamid dönemi tarım uygulamaları analiz edilmektedir. Bu amaçla, tarihsel araştırma yöntemlerinden birincil kaynak olarak nitelenen dönemin ziraat dergilerinden yararlanılmıştır. Böylece II. Abdülhamid'in tarım kültürü ve tarımsal girişimciliği artırmak için ilk Türk tarım dergilerini yayınlattığı desteklemesi, yabancı dildeki tarım kitaplarının çevrilmesi için tercüme odası kurdurması ortaya konmaktadır. Aynı şekilde Türk tarımının ilk girişimcilik sorunlarına getirilen ilk çözüm önerileri listelenip bugüne ilham vermeye gayret edilmektedir. Çalışmada Osmanlı'da tarımsal girişimciliği artırmak için ömürlerini vakfeden Edhem Nejad, eski vali Hüseyin Kazım Kadri, Hamdullah Emin Paşa ve Aydın Valisi Rahmi Bey gibi isimlerin bu yöndeki çalışmalarından örnekler verilmektedir. Özetle; dönemi en iyi yansıtan periyodik yayınlar üzerinden dönemin ziraat faaliyetlerine bütüncül bir bakış açısı koyması bakımından özgün olma özelliği taşıyan bu çalışma; Osmanlı Tarım Devrimi kavramını ilk kez gündeme taşıyarak, bu devrimsel çabaların neden tam anlamıyla hedefe ulaşamadığı sorusunu ve bunun cevaplarını düşünmeye davet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal girişimcilik, Türk tarım tarihi, Osmanlı'da ziraat, ziraat dergileri, müteşebbis çiftçiler.

JEL Kodu: N53, N54

Efforts to Foster Agricultural Entrepreneurship in the Ottoman Empire (1880-1914)

Abstract

During the last period of the Ottoman Empire, serious efforts were made to increase agricultural production and productivity for the development of the country. Sultan Abdülhamid II was the one who made development in agriculture a state policy with his program of “creating a contemporary literature on agriculture, institutionalizing agricultural education and organizing agricultural fairs”. In this study, the formation phase of these three policies is discussed and agricultural practices during the reign of Abdülhamid II are analyzed. For this purpose, agricultural journals of the period, which are considered as primary sources in historical research methods, were used. Thus, it is presented that Abdülhamid II, to increase agricultural culture and agricultural entrepreneurship, published and supported the first Turkish agricultural journals and established a translation room to translate agricultural books in foreign languages. Similarly, the first solutions to the first entrepreneurial problems of Turkish agriculture are listed and an attempt is made to inspire today. Examples of the works of names such as Edhem Nejad, former governor Hüseyin Kazım Kadri, Hamdullah Emin Pasha and Rahmi Bey, Governor of the city of Aydın, who devoted their lives to increase entrepreneurship in the Ottoman Empire, were given. In summary; the study, which is original in terms of presenting a holistic perspective on the agricultural activities of the period through periodicals that best reflect the period, brings the concept of the Ottoman Agricultural Revolution to the agenda for the first time and invites us to think about the question of why these revolutionary efforts did not fully achieve their goals and the answers to it.

Keywords: Agricultural entrepreneurship, Turkish agricultural history, agriculture in the Ottoman Empire, agricultural journals, entrepreneur farmers.

JEL Code: N53, N54

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, tarımsal üretkenliğini artırmanın hem nüfusunu beslemesine hem de ihracatını artırıp bütçeye olumlu katkıda bulunmasına hizmet edeceğinin farkındaydı. Bunun için tıpkı klasik dönemde olduğu gibi ülkeyi Avrupa ülkeleriyle mukayese edildiğinde öne geçirecek tedbirleri almaya ama bu kez Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan çağın gerçeklerine uyumlu bir yöntem benimsemeye karar verdi. Bu yöndeki çabaların 1800'lerin ilk yıllarında başlayan fabrikalaşma/sanayileşme hamlesinde olduğu gibi akim kalmaması için yeni bir usulün benimsenmesi gerekiyordu. Bu usul, Avrupa'yı bilmeden elde edilemezdi. Osmanlı Devleti vakanüvis, tarihçi, hukukçu ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın ifadesiyle üç özelliği yani "ilim, irade ve kudreti" bir arada tutan bir padişaha ihtiyaç duyuyordu (Cevdet Paşa, 1991, s. 219-220). Avrupa'yı bilmekle kalmayıp aynı zamanda gören Şehzade Abdülhamid tahta geçince bu özelliklerin hepsini şahsında toplayan bir padişah da zuhur etmiş oldu. II. Abdülhamid dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyılın son çeyreğinde sanayi ve tarım alanında yeni bir "kalkınma" hamlesi başlattığı dönem oldu. Bu hamlenin sanayi kısmı yazarın bir başka makalesinde ele alındı, sanayi hamlesinin esasını tıpkı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi özel sektörü kalkınmada öncü kılmak oluşturuyordu. Bunu yaparken de yerli bir müteşebbis grup oluşturmak amacıyla imtiyazlar ve fuarlar bir yöntem olarak kullanıldı (Memiş, 2020b). Tarım hamlesi ise gerçek anlamda çağdaş iktisat anlayışına uygun bir hedefe sahipti. Balkanlar'dan Bağdat ve Şam vilayetlerine kadar İmparatorluğun her bölgesinde geçim için üretmekten ticaret için üretime geçilmekteydi. Bu konuda Balkanlar'daki şehirler öncü bir rol oynuyorken, Anadolu, Irak ve Suriye sınırları içindeki bölgeler Balkanları daha geriden takip ediyordu. Bu gecikmeye rağmen İmparatorluk bünyesinde tarım rüzgârı esmeye başlatmıştı.

Gerçek anlamda tarımsal üretkenlik Yeni Çağ'ın Tarım Devrimi olarak kabul edilir, Orbay'ın da belirttiği gibi üretkenlik "birim arazide üretim miktarında artış" demektir, bu da "tarımsal girdi veya girdilerin üretkenliğinin gıda malları arzının nüfus, şehirleşme ve sanayileşmeye çizdiği sınırları silecek ölçüde artması" anlamına gelir. Tarımdaki üretkenliğe verilen ehemmiyetin esas sebebi, "tarımsal devrimin sanayi devrimini mümkün kılacak koşulları hazırladığı" önermesidir (Orbay, 2017, s. 789). Bir başka deyişle İngiltere'nin iktisadi gelişimini, dolayısıyla Sanayi Devrimi'ni

anlamak ve anlatmak, İngiliz Tarım Devrimi'ni kavramakla mümkündür. Çünkü İngiltere Tarım Devrimi'ni gerçekleştirip üretkenliğini yükseltmesi sayesinde “1740'lardan sonra nüfusun büyümesi ve tarımsal ürünlerin görelî fiyatlarındaki artışın [etkisiyle] sınaî ürünler için müsait bir iç-pazar yaratarak iktisadi gelişimi teşvik” etmişti (Orbay, 2017, s. 792).

Bu tespitten yola çıkılırsa, Osmanlı sanayileşmesinin ve kalkınmasının başarısızlığının kaynağını başka nedenlerin yanı sıra tarımda çağa uyumlu üretkenliği özel gayretlere rağmen yaygınlaştırıp yerleştirememesiyle de bağlantılandırmak mümkündür. İngiltere'deki bu ziraat-sanayi ilişkisini kavrayan, Fransa'daki gelişmeleri gören, aynı şekilde Belçika, Prusya [Birleşik Almanya'yı oluşturacak öncü ve baskın krallık] ile Avusturya-Macaristan'daki kalkınma hamlelerine tanıklık eden Sultan II. Abdülhamid, çağdaş kalkınma unsurlarını Osmanlı İmparatorluğu'na uyarlamakta kararlıydı. II. Abdülhamid'in amcası Sultan Abdülaziz ile çıktığı 45 gün süren Avrupa seyahati tıpkı öncesindeki Mısır seyahatindeki gibi ülkenin geleceğini etkileyen önemli ziyaretler olarak tarihe geçecekti. Zira Sultan'ın Avrupa ve “medeniyet” hakkındaki görüşleri bu seyahatleriyle olgunlaşmış ve gördüklerine benzer bir yapıyı Osmanlı'da kurma fikri zihinde belirmeye başlamıştı. Elbette II. Abdülhamid Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kapatılması güç olan “yüzyıllık” farkı biliyordu ve tahta geçmez de bunun kapatılması için gerekenleri yapmakta kararlı davranıyordu (Georgeon, 2012, s. 44). Nitekim ziraat alanındaki bu kararlılık hemen uygulamaya başlandı ve böylece 1880'den itibaren Türk ziraat zihniyetini kökten değiştirecek “yeni usul ziraat” anlayışı yürürlüğe girmiş oldu. Sultan II. Abdülhamid'in gerçekleştirmek istediği ve Osmanlıların Tarım Devrimi diye nitelendirilebilecek anlayış, “ziraat kültürünün oluşturulması, ziraat eğitiminin başlatılması ve ziraat fuarlarının açılıp yaygınlaştırılması” şeklinde üç temel üzerine kuruldu.

Ziraat Basını ve Kitaplığının Oluşturulması

İlk Ziraat Gazeteleri

Türkiye'de tarımın önemini keşfedip sayfalarında buna yer veren, modern usullerle yapılmasının önemine değinen ilk “gazete”, 18 Şubat 1870 Cuma günü ilk sayısını yayınlayan *Hadika* oldu. Ancak *Hadika* müstakil bir ziraat gazetesi değildi, “fünûn, sanayi ve ziraat” üzerine yazılara hep birden yer veriyordu. Haftada bir çıkan, “fünûn

ve sanayiye ilişkin” bilgi sahiplerinin yazılarının ücretsiz yayımlandığı bu gazetenin merkezi “Galata’da yeni açılan Okçu Musa Caddesi’nin vasatında [ortasında]” idi.

Hadika ülkenin tüm gençleriyle sanayi ve teknolojiyi kullanmaya kendisini adanması gerektiğine inanan bir kadroya sahipti. Bu yüzden giriş yazısında “Ey vatan evlatları, şimdiye kadar beyhude geçirdiğimiz gibi aziz ömrümüzü yok etmeyelim. İlim teknik bilgileri ile sanayi tahsiline gayretle gıpta edilen kavim ve millet olacak sebeplere girişelim. Hamd olsun memleketimizde her servet ve saadet vesileleri hazır ve âmâdedir. Bunları kazanmaya gayret edelim.” düşüncelerine yer veriyordu (*Hadika*, 1870, s. 1).

Gazetenin birinci sayısında “giriş” yazını takiben “fünûn ve sanayi” hakkında yayınlanan üçüncü makale ziraat hakkındaydı ve “Bağ ve Bahçecilik” başlığını taşıyordu. İstanbul’da uygulanan bahçeciliğin eleştirildiği yazıda, İstanbul bahçıvanlarının “bahçıvanlığın asli mahiyetinden bihaber bir takım amele ve rençber oldukları” vurgulanıyordu. *Hadika*, dönemin aydınları ve bürokratları tarafından yakından takip edildiği için Sultan II. Abdülhamid ve ilk ziraat gazetelerine müstakil yayın çıkarma konusunda ilham kaynağı olmuştur.

Türkiye’nin ilk tarım gazetesi, üç idealist Türk olan Vahid, İbrahim ve Mehmed tarafından Dersaadet’te çıkartılan *Vasıta-i Servet*’ti. Gazetenin 1 Mayıs 1880’de yayınlanmasıyla tarımda girişimci yetiştirme gayretleri somut bir mecraya kavuştu. “Ülkenin saadetinin” eğitimden önce tarımla sağlandığına inanan gazete yönetimi, hedeflerini şu sözlerle açıklamaktaydı: “Osmanlıların husûl-ı saadeti, maarifin neşr ve tamiminden evvel ziraat ve harâsetle [çiftçilikle] mümkün olabileceği, bu yola salık olmuş ve merâtib-i servet ve refaha yetişmiş milel-i mütemeddinenin fart-ı sa’yi ile sabit bulunduğundan ‘vasıta-i servet’ tabirinin serlevhası ittihazı tercih edilmiştir” (*Vasıta-i Servet*, 1880, s. 1).

Gelişmiş ülkelerin refah ve servete ziraat ve çiftçilikle çok çalışarak eriştikleri düşüncesiyle gazeteye *Vasıta-i Servet* adını verdiklerini açıklayan gazete yönetimi, Türkiye’nin de aynı yöntemle refaha ulaşacağını savunuyordu. Gazete yönetimine göre, Osmanlılarda da ziraat ve hayvancılık hakkında bilgi ve deneyim sahibi insanlar vardı ama bunu ülkenin her köşesine ulaştıracak bir ziraat gazetesi yoktu. Bu nedenle de bir ilerleme yolu açılıncaya kadar, Avrupalıların da tecrübelerinden yararlanıp ziraat

ve hayvancılıkla ilgili bilgileri toplamayı hedefliyorlardı. Dolayısıyla *Vasıta-i Servet*'in en büyük hedefi, Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinden gerekli bilgileri toplayarak, kendilerinden sonra geleceklere ecdattan ve gayret sahiplerinden kıymetli bir yadigâr bırakmaktı.

Osmanlıların ikinci ziraat yayını ise 1881'de Salim Bey tarafından Ziraat Vekâletinin desteğiyle çıkartılan *Ziraat Gazetesi*'ydi. Yönetim yeri "Ticaret ve Ziraat Nezareti Dairesi" olan gazete, 15 günde bir, 16 sayfa olarak yayımlandı. Gazetenin yazar kadrosu daha çok Ziraat Nezareti çalışanlarından oluşuyordu. *Vasıta-i Servet* sadece 12 sayı neşredilebilmişken (*Ziraat Gazetesi*, 1881, s.1-3), *Ziraat Gazetesi* 72 sayıya ulaşma başarısını gösterecekti.

Ziraat Literatürü İçin Tercüme Hareketi

II. Abdülhamid döneminde ziraatta dönüşümü gerçekleştirme sadece gazete ve dergi yayıncılığı üzerinden planlanmadı. Bir yandan da ziraat mektepleri açılmakta olduğu için hem çiftçilere hem de öğrencilere hitap eden kitapların hazırlanması önemliydi. Bu nedenle tavukçuluktan ağaç dikimine, toprak bakımından zeytinciliğe kadar çok geniş bir yelpazede çiftçinin rehberi olacak yayınların hazırlanması gerekiyordu. Dolayısıyla tarımda üretkenliği ve teknoloji kullanımını artıracak modern kitaplar, ziraatta büyük gelişme sağlamış ülkelerin izinden gidilerek Türkçeye kazandırılması lazımdı. Türkçede çağdaş ihtiyaçlarla uyumlu bir tarım literatürünün olmaması ve hedeflere ulaşabilmesi amacıyla çeviri hamlesi, zorunluuydu. Bir başka ifadeyle ziraat ve sanayi hamlesinin dünyadaki gelişmelerle uyum içinde olması, son bilimsel ve teknik gelişmelerin takip edilmesini elzem hale getiriyordu. Bunun için ise planlı bir tercüme hareketi şarttı. Ancak bu çevirinin ötesinde bir çaba gerektiriyordu. Bir nevi o kitaplar Türkçe olarak yeniden yazılacaktı. Zira halk tarafından kabulünü kolaylaştıracak sade bir dil ile yazılması gerekiyordu, çeviri kokmaması lazımdı. Sultan II. Abdülhamid bu konudaki kararlı duruşunu, 1885 yılında Ziraat Nezareti bünyesinde ziraat ve sanayi alanında kitapların ve risalelerin Türkçeye çevirisini gerçekleştirecek iki "tercüme odası" kurmakla ortaya koydu. İstanbul'da Fransızca yayınlanan *La Turquie* gazetesinin 24 Mayıs 1884 tarihli nüshasında yer alan habere göre bu odalarda her biri 1000'er kuruş aylık alan 30'ar memur çalışacaktı. Memurlar ise Mekteb-i Mülkiye'den mezun olanlar arasından seçilecekti. Bu iki odanın tek görevi, ziraat ve sanayi kitaplarını ve diğer yayınları sade bir dil ile Türkçeye kazandırmaktı.

II. Abdülhamid'in bu kararı, ciddiyetle ele alınması gereken bir reform niteliğindediydi. Zira böylelikle Türkiye'de ilk defa uygulamalı bilimler olarak niteleyebileceğimiz bir alanda, doğrudan çiftçiye ve üreticiye yönelik rehberler oluşturuluyordu. Bu girişimin romantik bir girişim ya da heves olarak kalmaması için “tercüme odaları” çalışanlarının verdiği içerik desteğiyle *Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünûn Odaları* adlı bir dergi de yayımlandı. Dergide yer verilen makalelerde ziraattan el işine, sanayiden toprağa kadar çeşitli konularda dünyadaki son gelişmelerin yanı sıra ülkemizdeki durum mukayeseli şekilde anlatıldı. Yedi sayı yayınlanan dergideki yazılar, dizi yazılar şeklindeydi ve aynı kişiler tarafından kaleme alınıyordu, bu da tercüme odalarının kadro yetiştirmede kilit rol oynadığını gösteriyordu.

Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünûn Odaları Dergisi, 16 Şubat 1885 tarihinde ilk sayısını yayınlarken, logosunun hemen altında ismiyle bütünleşik şekilde, “Abdülhamid döneminin bir eseri” olduğunu belirten “eser-i asr-ı celil-i Abdülhamid Hân-ı Sâni” ibaresi yer alıyordu. “Her hakkı Ticaret Nezaret-i Celilesine ait” olan derginin mottosu “Mahiyet-i efkârını [fikirlerinin özünü] insan / İbrâz eder enzâra [kamuya] eserle / Yoksa eserin fâiden olmaz / Araste [bezenmiş] olsan da hünerle” dizeleriydi (*Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünûn Odaları*, 1885, s. 2).

Her Hicri ayın 15'inde yayınlanan bilim dergisi *Tercüme-i Fünûn Odaları*, giriş yazısında II. Abdülhamid dönemini; “tren ve karayolu başta olmak üzere ulaşım, limanlar, eğitim ve sağlık gibi alanlarda kat edilen mesafe ama özellikle de mesleki eğitimde elde edilen ilerlemeler sebebiyle, bir zamanlar Harun Reşid'lerin uyandırdığı medeniyet nurunun daha kuvvetli parlamaya başladığı dönem” diye niteliyordu. Ziraat ve Sinaat Tercüme Odaları'nın bu yüce amaç için kurulduğuna dikkat çekilen dergide, Sultan Abdülhamid döneminde ilerleme arzusunun fevkalâde kuvvetlendiğine işaret ediliyor ve buna delil olarak tercüme odalarının kurulması gösteriliyordu. Hatta önde gelen yabancıların, bu odaları Osmanlı'nın istikbalinin terakki fezasında yeniden ışık saçmaya başlayan ihtişamlı bir gezegen gibi kabul edip tebrikle karşıladıklarını kaydederek, “Sair vatandaşlarımız dahi aralarında böyle bir tercüme heyetinin teşkili tasavvurunu bihakkın gösteriyorlar” diye yazıyordu. Tercüme Odaları, kendisine aşamalı hedefler koymuştu. Sırasıyla tercüme edilecek eserlerin yanı sıra dergi yazılarıyla da eksiklerin tamamlanmasına çalışılacaktı. Başlıca çeviri konuları ziraat,

sanayi ve ticaret olmakla birlikte diğer alanlardan ve işlerden de bahsedilecekti (*Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünûn Odaları*, 1885, s. 2-4).

Bir süre sonra Ziraat Nezareti, tarım yayıncılığına bizzat müdahil oldu, bir taraftan üçüncü kişiler tarafından çıkartılan dergi ve gazetelere destek verirken, diğer taraftan da çiftçiler için risaleler ve kitaplar yayınlamaya başladı. Nezaretin yayınladığı bu yayınlarda kullandığı “muğlak ve karışık” üslup ziraat dünyası tarafından “Tarımı Teşvik Şubesi’nin yazdığı risaleler birer fen kitabı gibi muğlak ve karışıktır; ilkokul tahsili gören çiftçinin anlayacağı gibi kitaplar çıkarırsa tarımı teşvik işi görmüş olur; yoksa o zavallı kitaplara sarf olunan para tamamen boşunadır!” sözleriyle şiddetli eleştirilere tabi tutulacaktı (Toprak, 1913, s. 261).

Ziraat Mektepleri ve Çocuklara Yönelik Tarımsal Eğitim Çalışmaları

Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk ziraat mektebi 1847’de açılıp 1848’de eğitime başlamış olsa da eğitime başlamasının üzerinden 2 yıl geçtikten sonra okul mekânı tedarik edilemediği için 1851’de kapatıldı. İstanbul’daki ziraî eğitim çabalarında 1891’de Halkalı Ziraat Mektebi’nin açılmasıyla somut bir sonuca ulaşıldı. Halkalı Ziraat Mektebi sonrasında Türkiye’nin en kalıcı ve iz bırakan ziraat yüksek okulu niteliği kazandı. Yine Sultan II. Abdülhamid döneminde, İstanbul’un yanı sıra önemli vilayet merkezlerinde de ziraat mektepleri açılması politikası hayata geçirildi. Bu kapsamda Edirne, Selanik, Ankara ve Bursa’da ziraat mektepleri açıldı. Buna göre 1881’de Edirne Hamidiye Ziraat Mektebi ve numune çiftliği, 1887-1888’de Selanik Ziraat Mektebi, 1891’de Bursa’da Hüdevendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, 1908’de Ankara Ziraat Mektebi açıldı. Ayrıca son dönemde Adana, Hama, Sivas, Diyarbakır ve Kastamonu’da da ziraat mektepleri açılarak orta ve lise seviyesinde ziraat eğitimi verilmeye çalışıldı (Sarıkaya, 2017). Cumhuriyet dönemi ziraat eğitim hamlesi de bu birikimin üzerine bina edildi.

Yurt içinde açılan ziraat mekteplerinin yanı sıra bu mekteplerden seçilen çocuklar yurtdışına ziraat tahsili için gönderilmeye başlandı. Yurtdışındaki ziraî atılımı yerinde etüt eden öğrencilerin dönüşte ziraat mekteplerinde, Ziraat Nezaretinde ve diğer yapılarda görev alması planlanıyordu. Ziraatta ülke ve dünya şartlarını bilen yetişmiş insan gücüyle ziraat hamlesi, hedefine daha kolay ulaşacaktı. Bu amaçla Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerine öğrenci gönderilmesi esas kabul edildi. Yurt dışına

gönderilen öğrenciler asla kendi hallerine bırakılmıyor, üniversite ya da okul müdürlükleri vasıtasıyla başarı durumları da dikkatle takip ediliyordu. İlk öğrenciler, II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında yurtdışına masrafları da karşılanarak gönderildi. Onların eğitim durumları yakından takip edildi. Sözgelimi 1881 yılında “ziraat ilmini tahsil için Avrupa üniversitelerine gönderilen öğrencilerin sene nihayeti imtihanlarında aldıkları notlar, mektep müdürleri tarafından gönderilen yazılı bilgiler” sayesinde dönem ziraat gazetelerinde yayınlandı (*Ziraat Gazetesi*, 1881, s. 36).

Bu dönemin ziraat kültürüyle yetişenler, çeviri hamlesini yeni bir aşamaya taşıma adına tarım kitaplarının yazımı için yarışma açılmasını talep ettiler. Bu öneriye göre çiftçilerin pratik tarım kitaplarına ve rehberlere ihtiyacı vardı talepleri bu yöneydi. Ancak onların bu istekleri tam olarak karşılanamıyordu. Bunun yolu ise *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*'nin sitemkâr bir tavırla önerdiği gibi tarım kitapları yazım müsabakası açmaktan geçiyordu. Bu yarışmada dereceye girenler parayla ödüllendirilecek, ödül alan kitapların basılması için de bütçe tahsis edilecekti (*Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 1910, s. 273-274).

Eğitimin bir başka ayağını ise çocukların ve gençlerin ilgisini çekecek hikâye ve masal kitaplarının yazılması oluşturuyordu. Bu kitaplardan biri *Halil Hoca'nın Çiftçiliği* kitabıydı. “Hürmetlû köylü okuyucularımızın çiftçiliğin bütün bahislerini öğrenmelerine yardım edecek bir kitap” olarak tanıtılan bu çalışma, işin yalnızca bir meraklısı tarafından değil, işin ehli bir isim olan Abdülhakim Hâris tarafından Selanik ve Drama köy mekteplerinde çocuklara okutulmak üzere yazılmıştı. Çocuklara çiftçilik masalları, nasihatler ve hikayeler anlatmanın öneminin vurgulandığı kitapta, “Geniş ve kolaylıkla mahsul veren bir memlekette oturduğumuz halde aç, çıplak kalmamak ve başka memleket insanların yaşamları veçhile ömrümüzden faydalar görmek istersek, her şeyden evvel çiftçilik nasihatleri, çiftçilik masalları ile çocuklarımızı; bütün varlıkları çiftçi olarak yetiştirmeliyiz.” ifadelerine yer veriliyordu (*Felahat*, 1913, s. 207).

Halil Hoca'nın Çiftçiliği kitabı bir masal gibi başlayarak, bir köy hocasının köylülerin ve çocukların çiftçiliği sevmesinde, yeni usulleri öğrenmesinde rehber haline gelmesini anlatıyordu. Üstelik dini bilgilerde dahil olmak üzere diğer bilgileri öğretmeyi de ihmal etmeden:

Evvel zaman içinde İstanbul'dan uzak bir yerde ufak bir köyde bir hocamız vardı.

Halil Hoca diye büyük, küçük hepimizin tanıdığımız, sevdiğimiz Hocamız, köyümüzün mektebinde bizleri okutur, memlekete hayırlı olmamız için çalışır, bizi yetiştirirdi. Filvâki, bu dünyadaki mevkii köyde hoca olmaktan ibaretti. Yani pek büyük bir yer değildi. Fakat ben bugün anlıyorum, bizi okutması ile, bizim iyiliğimize çalışması ile yaptığı işin ecri sevabı pek çok idi (*Felihat*, 1913, s. 207).

Halil Hoca'nın Çiftçiliği ile başlayan seri, çiftçilik hikâyeleriyle sürdü. Bu kez çocuklar için hazırlanan kahramanın, bir başka ifadeyle “rol-model” kişinin adı “Çiftçi Halil Dayı” idi. “Çiftçi Halil Dayı” hikâyesi 13 yaşındaki bir çocuğun gözünden veriliyordu:

Bizim Halil Dayı'nın büyükbabası, babası hep çiftçi imişler, kendisi de askerliği çıkıncaya kadar köyde çift, çubuk ile uğraşmış; fakat asıl çiftçiliğe başlaması ondan sonradır:

Halil Dayı 93'te [1877-78] Moskof Seferi'ne gitmiş. Orada din ve millet uğrunda çarpışmış, birkaç yerinden yaralanmış, büyük yararlıklar göstermiş ve nihayet göğsünde bir iftihar nişanı ile gazi olarak köyüne dönmüş idi. [...]

Halil Dayı'nın bugün sürüler ile davarları, güzel ve temiz ekilmiş birçok tarlaları velhasıl dikkat ile bakılmış bir çiftliği vardır. Zaten Halil Dayı, bu son defa aldığı ziraat madalyası ile mükemmel çiftçi olduğunu herkese tanıttı (*Felihat*, 1914, s. 388).

Çocuklara çiftçiliği sevdirecek hikayelerden biri Edhem Nejad tarafından kaleme alınmıştı, muhtemelen ziraat mektebinde okuyan çiftçi olmayı hayal eden Halim ile memur olmak isteyen Macit'in hikâyesini anlatıyordu. Gençleri çiftçiliğe ve tarıma özendirmek için kaleme alınan hikâyede Halim'in babasının “Ben çalışmayınca sizi sonra fakir bırakırdım; seni iyice okutamaz, hükümete de çok vergi veremezdim.” ifadeleriyle çiftçiliği sevdiği, çünkü çiftçiliğin fakirliği önleyen, çocukların okumasını sağlayan ve iyi bir vatandaş olarak hükümete daha fazla vergi verilmesini temin eden bir gelir elde etme vasıtası olduğu belirtiliyordu.

O yüzden çiftçilik sevdalısı Halim, aklında memur olmaktan başka bir şey olmayan Macit'e şöyle diyordu: “Macit, benim için en büyük zevk, dövene binerek sarı sapların, iri başakların arasında beygirleri haydamak... [...] Döven, ekinler üzerinde kaparken ‘Feyz...’ diye bir seda çıkarır, bu seda işçilerin türkülerine iştirak eden bir keman sedasıdır” (Toprak, 1913, s. 38-39).

Memur sevdalısı Macit ise bir devlet dairesinde memur olmuş ve zar zor geçinirken, şu sözlerle hayflanacaktı: “Zavallı arkadaşı ben memur olmak, paşa olmak hülyasına düştüğümden onun gibi saf hayatı, saadeti, serveti bulamamıştım. O vicdanı, muhiti karşısında hür yaşarken ben başkalarının fikirleri, sözleri, emelleri altında ezilmekten kurtulamıyordum” (Toprak, 1913, s. 40).

Ziraat Sergileri

Sergiler, sanayi ve ticaretin yanı sıra ziraatin de ilerletici vasıtaları olarak görülüyordu. Dolayısıyla sergilerin tarımsal üretimde arzu edilen sıçramayı sağlayacak teknoloji ve bilginin elde edilip geliştirilmesine zemin hazırlayacağına inanan Osmanlılar, ABD ve Avrupa ülkelerinin genel ve özel sergiler açıp ekonomik faaliyetlerini artırdıklarını biliyorlardı. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid’in tahta geçmesiyle fuarcılığa ağırlık verip fuarların düzenlenmesini ve fuarlara katılımı devlet politikası haline getirdiler. Zira padişah tüm vilayet merkezlerinde fuar rüzgârı esmesini bir irade-i seniyeyle bağlayıp valileri yüreklendirmişti (Memiş, 2020a, s. 193).

Bu fuarların ziraatın gelişimini sağlayacak içerikte olmasına özel önem verildi. Bu amaçla 1903’te Trabzon’da, Halep’te, Edirne’de, 1906’da Bursa’da açılan sergilerin adı sanayi üretimi bağlamında mahsulat ve toprak ürünlerini ifade etmek adına mahsulat olmak üzere “mamulât ve mahsulât sergileri” olarak anıldı (Kolay, 2013, s. 263). Daha açık olarak 1903’te Sivas ve Diyarbakır’da düzenlenen sergilere ise doğrudan sanayi ve ziraat sergileri denildi. Aynı şekilde 1903’te İzmir Torbalı’da açılan sergi ise tamamıyla ziraat üzerineydi (Memiş, 2020a, s. 205).

Bu fuarlar gösteriyordu ki, Osmanlı yönetimi sergilerin ziraatı geliştirici, çiftçilere kadar ulaşacak kalıcı bir üretkenlik rüzgârı estireceğine inanıyorlardı. Ama II. Abdülhamid’in ziraat ve sanayiye birlikte kalkındırma hamlesi, bu iki ekonomik alanı ihtiva eden daimî bir sergi açma fikriyle iyice pekişmişti. Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergisi Projesi adı verilebilecek bu proje için günümüzdeki Çağlayan’da Darülaceze’nin yanında geniş bir alan ayrıldı. Sergi mimarı olarak anılan İtalyan D’Aranco, Türkiye’ye davet edilerek, kendisine kalıcı mekân çizimleri ve modelleri yaptırıldı. Bu modeller padişaha sunulurken padişahın onayı alındı. Fuarın kalıcı ve abidevî binaları için finansman yöntemi bile oluşturuldu. Bu sergi projesi, ne yazık ki Büyük İstanbul Depremi olarak bilinen 1894 Depremi sebebiyle gerçekleştirilemedi.

Deprem yol açtığı büyük tahribat sebebiyle, bu iş için ayrılan bütün maddî imkânlar depremin yaralarını sarmak için kullanıldı. D'Aranco da sergi binasını inşa etmek yerine depremde zarar gören binaları tamir ile görevlendirildi. Ayrıca, 1909 yılına kadar sarayın resmî mimarı olarak İstanbul'da birçok binanın inşasını gerçekleştirdi (Memiş, 2020a, s. 219).

Bu dönemde halkla birlikte tarımda bir atılım yapmak ve çiftçiliğin gerçek anlamda bir servet aracı olduğunu göstermek için yapılması gerekenler de vardı. II. Abdülhamid döneminin ziraat mekteplerinde yetişen ya da bu mekteplerde eğitmen olarak yer alanlar, yapılması gerekenler hakkında ciddi bir hazırlığa sahiptiler. Hazırlık hem Osmanlı köylüsünün ve tarımının gerçeklerinden hem de Avrupa ülkelerinde uygulananların incelenmesinden yola çıkılarak tespit edilmişti. Buna göre devletin ilk olarak yapması gereken, köylerde çiftçilere yönelik konferanslar ve sohbetler düzenlenmesiydi. Ziraat Nezaretinin kadrosu ve teşkilatlanması bu iş için müsaitti. Aynı zamanda Maarif Nezaretine bağlı köy okulları da eğitim amaçlı kullanılarak, ziraat merkezli daimî mektepler “geçici mektepler” ile desteklenmeliydi. Geçici mektepler, köy mekteplerinin akşamleyin ya da tatil dönemlerinde köylülerin eğitimi için kullanılmasını içeriyordu. Üçüncü olarak ise mütemediyen dile getirildiği gibi “gazeteler, kitaplar, risaleler” yayımına devam edilmesi, bu yayınlar yapılırken halkın, hatta ilkokul okumayan çiftçilerin dahi anlayabileceği bir üslup kullanılmalıydı. Dördüncü önemli ayak ise “numune tarlaları ve çiftlikleri”nin açılmasıydı. Sultan II. Abdülhamid'in talimatıyla vilayet merkezlerinde hızla çoğalan numune tarlaları ve çiftliklerinin sayısı çoğaltılıp tarım yapılan tüm merkezlere doğru yaygınlaştırılmalıydı. Beşinci, belki de en önemli eylem ise “demonstrasyon trenleri, sergiler, alet depoları”nın faaliyete sokulmasıydı. Bir kalemde zikredilen bu üç konu çok önemliydi. Demonstrasyon trenleri ile bir nevi seyyar sergi kastediliyor, tarımsal yeniliklerin sergi alanı haline getirilen trenler vasıtasıyla çiftçinin ayağına giderek teşhir edilip teşvik edilmesini hedefliyordu. Sergiler ise hayvan sergilerinden ziraat sergilerine kadar küçük ve büyük ölçekli her türlü sergiyi içeriyordu. Önemli olan bu sergilerin çiftçilerin katılımlarıyla ürünleriyle övünebilecekleri hayırlı yarış meydanına dönüştürülebilmesiydi. Bu noktada “müsabakalar” başlığı devreye giriyordu. “Hayırlı yarış meydanı” olan sergiler kapsamında yer alan müsabakalar ile çiftçilerin alın terinin ve emeğinin ödüllendirilmesi amaçlanıyordu. Hayvancılıkta verim almak ise cins ıslahı

ile mümkündü, bu amaçla da birden fazla köyün yararlanabileceği aygır depoları faaliyete geçirilmeliydi. Son eylem ise “yazılı malumat” hizmetiydi. Tüm çiftçilerin hem sorularını hem sorunlarını çözüme kavuşturacak, onlara ürünlerini nasıl değerlendirebileceklerini öğreten yazılı malumat hizmeti de Ziraat Nezareti teşkilatı tarafından ivedi şekilde hayata geçirilmeliydi (Toprak, 1913, 257-261).

Tarımsal Girişimciliği Teşvik Edecek Öneriler

Osmanlıların “tarım literatürü oluşturma, ziraat eğitimi yaygınlaştırma ve fuarlar açma” şeklinde üç ayaktan oluşan ziraat politikası dışında tarımsal üretkenliğin gelişmesine katkıda bulunacak çaba ve önerileri bulunuyordu. Bunlar da şöyle sıralanabilir:

Gençler için mukaddes eğlence: Ziraat ile meşgul olmak

Gençlere çiftçiliği sevdirmek için yapılması gereken çalışmaların yanı sıra gençlere doğrudan öğütler de veriliyordu. Bu amaçla ziraat gazeteleri çeşitli yazılar kaleme alıyordu. Bu öğütlerden ilkinin veren 1881 tarihli *Ziraat Gazetesi*'ydi. Tarımın bir servet vasıtası olduğuna, köylünün ve çiftçinin ikna edilmesi için “zengin gençlere” görev düştüğüne inanan gazete, “Ashab-ı servetten bulunan gençlere acizane bir nasihat” adlı bir yazı yayımlayarak, zengin ailelere mensup gençlerden, “mukaddes bir eğlence” gibi ziraatla meşgul olmalarını istedi. Zengin aile çocuklarının edebiyat tahsil edip kamuya faydası olacak kitaplar tercüme etmelerinden dolayı büyük memnuniyet duyulduğu ifade edilen yazıda, bazı okumuş gençlerin beyhude meraklarla günlerini geçirdiklerine üzüntüyle şahit olduğu kaydediliyordu. Gençler hayvan ve arazi ıslahı hakkındaki makaleler ile bu alanlarda gerek Fransızca ve Türkçe kitapları okuyup birbirleriyle müzakere etmeyi öneriyor ve ziraatın “hiçbir kaidesi olmayan ve zarardan başka bir şey hasıl etmeyen iskambil, tavla... dama, zar ve domino gibi oyunlardan ziyade bir mukaddes eğlence” olduğunun altı çiziliyordu (*Ziraat Gazetesi*, 1881, s. 214-216).

Mesud Köy Projesi

1913'te *Yeni Fikir* dergisinde öbeklenen idealist ziraatçılar tarafından dile getirilen Mesud Köy Projesi, üzerinde yaşayanların sahip çıkmalarını temin edeceğinden toprakları düşman istilasından kurtarmanın en önemli yöntemi olarak görülüyordu. Onlara göre mesut bir köy, ancak ve ancak sakinlerinin çiftçilikle, toprakla bilinçli bir şekilde meşgul olmalarıyla mümkündü. Bu bilinci sağlayacak olan ise “Mesud Köy

Mektebi” idi. Evet, halka ulaşmanın yolu halkın gönlüne girmekle mümkündü. Bu da köylere kurulacak mekteplerle yapılacaktı ancak bu okullar, sadece sınıfları olan okullar değillerdi. Çocuklarla yetişkinlerin yan yana oldukları, sınıfların yanı sıra geniş konferans salonlarının bulunduğu, salonlarında köylülere eğitimlerin verildiği, ziraatla ilgili kitapların okunduğu çok amaçlı merkezlerdi. Devletin jandarması, tahsildarı, öğretmeni ve imamı burada olacak ve halkla ilgilenecekti. Devlet görevlilerinin halkla buluşma yeri kahvehaneler olmaktan çıkarılacak, bu merkezler yapılacaktı.

Mesud Köy Mektebi'nin bir hedefi daha vardı: Osmanlı İmparatorluğu'na ait toprak parçalarının yine Türklere ait olarak kalmasını sağlamak. Bunu başarmanın yolu, bizden koparılan toprakların nasıl alındığını bilmekten geçiyordu. Projeyi ortaya atan A. Ferid'e göre Makedonya başta olmak üzere Balkan toprakları, köy papazları ve öğretmenlerinin köylülerin devlete bağlılıklarını zayıflatıp yeni ülkelere onları inandırmalarıyla mümkün olmuştu. O halde Türkler de köy imam ve muallimleri vasıtasıyla köylülerle bağlarını kuvvetlendirmeli, onların verimliliğini artırmalı, yeni teknolojiyle tanışmalarını sağlayıp gelirlerini artırmalıydı.

Mesud Köy Projesi, bir hayal değildi. Gerçekten de *Yeni Fikir* kadrosu tarafından planı çizilmiş, nasıl inşa edileceği en ince ayrıntısına kadar belirlenmişti. Projeyi okuyup ya da dinleyip de ilgi gösterenler, ayrıntılı malumat almak, planı görmek için kardeş mecmua *Toprak*'ın merkezine müracaat edebileceklerdi. Köylüler yeni yol aletlerinin bir kısmını kendi hesaplarına satın alabilirler ise de trebyor, harman makinesi ve sair gibi büyük ve pahalı olan aletleri ancak beş on veyahut yüz hane bir araya gelerek satın alabilirlerdi (*Yeni Fikir*, 1913, s. 341-345).

Köyleri Adamsızlıktan Kurtaracak Kadınlar

Belkis İclal, II. Abdülhamid döneminin yaygın eğitim kurumlarında yetişmiş, yabancı dil bilen, Viyana'dan Paris'e dünyadaki gelişmeleri yakından takip eden bir Osmanlı kadınıydı. Gedikpaşa semtinde oturması nedeniyle devrin diğer okumuş kadınları gibi Babıali-Beyazıt arasındaki hararetli siyasal olayları, ticaretin ve üretimin orta yerinde olması sebebiyle ekonomik hayatı, eğitim kurumlarına yakınlığından dolayı entelektüel gelişmeleri güçlü bir şekilde izlemenin ötesinde, içinde de yer almış olmalıydı. Konuşma diline yakın, kısa ve meramı ifade eden cümleler kullanan Belkis İclal, Türk milletinin geleceğini tarımda gören, Cahide Nevres ile iki Türk kadın yazardan biriydi.

Ancak onu öne çıkartan, teorik ve anlaşılmayan yazılar yerine herkesin kavrayacağı basitlikte yazması ve toplumun ihtiyacı olan konuları ve sorunları ele alması ve bunlara ilişkin kesin çözüm önerileri sunmasıydı. Üstelik çözümlerini diğer ülkelerde uygulanmış başarılı örneklerle süslüyordu. Onun kadınların yegâne kurtuluş yolu olan tarıma ve çiftçiliğe dönüşte anahtar rol oynadıkları, bu yüzden kadınların çiftçi olarak eğitilip köye dönüşleri artırabilecekleri yönündeki görüşleri ziraat okurları arasında merak uyandırmıştı.

İclal'in olumlu tepkilerin çoğalmasına yol açan yazısı "Çiftçilik ve Hanımlarımız" başlıklı makalesiydi. İclal "Hanımlar terbiye edilirler ise [eğitilirlerse]erkekler iki kat iyi terbiye olur" sloganı altında "kadınların müteşebbis gençler yetiştirecek" tek merci olduğunu vurguluyor; kadınlar müteşebbis gençler yetiştirme düşüncesinde olmazlarsa, memleketin ihtiyaç duyduğu çiftçilere, tacirlere ve sanatkârlara "çok zaman sonra kavuşacağını" belirtiyordu (*Yeni Fikir*, 1912, s. 38-43). İyi terbiye ve tahsil görmüş bir hanımın köyde bulunmasının köy halkının maddi ve manevi ilerlemesine, hallerinin ıslahına faydalı olacağına işaret eden Belkıs İclal, şöyle devam ediyordu:

Şu halde bir köylü kızının okuması o aile için değil, bütün köylü için saadet kaynağıdır. Mektepte çiftçilik okumuş bir köy hanımı çocuklarına iyi fikirler vereceğinden onlara köyleri, tarlaları ve köylülüğü sevdireceğinden büyüdükleri zaman hepsi köy hayatını hepsine tercih ederek çiftçilik yaparlar. Validelerin çocuklarını böylece terbiye etmesi köylerin adamsız kalmamasının önünü almaktadır. Bazı kimseler çiftçilerin iktisadi sebeplerden dolayı köyleri terk ettiklerini söylüyorlar ise de yapılan tetkiklerde çocuklara iyi çiftçilik terbiyesi verilmediğinin dahi buna sebep olduğu görülmüştür (*Yeni Fikir*, 1912, s. 39).

Köy İmamları, Tarımın Hizmetinde

Türk çiftçisinin geleneklerini, bilgi birikimini ve okuryazar olup olmadığını dikkate alarak, ona ulaşma ve tarımda gerçek anlamda bir zihniyet ve verimlilik devrimi yapma amacıyla yapılan öneriler de vardı. Bu önerilerden bir tanesi, devlet erkânına da dernek yönetiminde yön veren Çiftçiler Derneği'nin çıkarttığı *Çiftçiler Derneği Mecmuası* tarafından teklif edildi. Dahiliye ve Ziraat nezaretlerinin teşkilatlanma ve devlet gücünü arkasına alan derginin daha ilk sayısının vilayet ve liva yöneticilerine dağıtılıp okutulmasının sağlanması Dahiliye Nezareti tarafından emredilmişti. Resmi yazıyla vali ve mutasarrıf ile kaymakamlardan Çiftçiler Derneği tarafından çiftçiliğe ait faydalı

malumatların çiftçiler arasında yayılması maksadıyla şimdilik her ay basılması kararlaştırılan mecmuanın kaza ve nahiyelere makbuz mukabilinde ücretsiz verilmek üzere her nüshasından gönderileceğinden bu mecmuaların köylere gönderilerek içindekilerin çiftçilere okutulup anlatılması hususunun suret-i ciddiye temin ve takibi ve adı geçen makbuzların da muntazaman derneğe gönderilmesi isteniyordu. Bu resmi talimat ile devletin mülki amirleri, mecmuanın içeriğinin köylere kadar ulaşmasından, imam ve hocalar tarafından çiftçilere okunup anlaşılmayan hususların anlatılmasından ilk defa sorumlu kılınyordu. Mecmua, nahije müdürleri vasıtasıyla nahiyeye bağlı köylerinin beherinde dönüşümlü olarak gönderilerek köy imamı efendi tarafından köylülere okunup meali güzelce anlatılıp altı tasdik edildikten [imzalandıktan] sonra diğer köylere gönderilecekti. Dergi böylece bütün köyleri dolaşacak, içindeki faydalı bilgiler köylüler tarafından işitilip öğrenilecek, ardından da ciltlenip merkezdeki kütüphaneye konulacaktı (*Çiftçiler Derneği Mecmuası*, 1917, s. 4).

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid döneminde başlayan müteşebbis çiftçi yetiştirme gayreti, bir yandan ziraatı aydınların gündemine getirecek ziraat basını ve yayıncılığını oluşturmayı, öbür yandan ziraat mektepleri başta olmak üzere ilk dereceden itibaren örgün eğitim ile mevcut çiftçileri hedefe alan yaygın eğitimi kurmayı, diğer yandan da sergilerle ziraî gelişme ve bilgi ile teknoloji ve ürünleri takip etmeyi amaçlıyordu. Yeni bir ziraî usulünün denendiği 1880'lerdeki bu hamlenin yayın ve mektep ayağının başarıya ulaştığı, ciddi bir tarımsal ekosistem oluşturduğu söylenebilir. Sergi kısmında ise Avrupa ziraat sergileri kadar kapsamlı bir başarı elde edilemese de bölgesel heyecan oluşturacak nitelikte bir fuar geleneğinin başlatıldığı ifade edilebilir.

1880-1914 arasında geçen 34 yıllık süreçte Türkiye, geleneksel ziraat anlayışının yerine Osmanlı Ziraat Devrimi diye nitelendirilebilecek ve tarımsal girişimciliği hareketlendirecek güçlü ve ciddi bir birikim oluşturdu. Bu birikimin yetişmiş insan gücü tarım bilincinin yaygınlaşmasına katkıda bulunacak kadar ileri safhadaydı. Bu kişiler arasında yurtdışı eğitilmiş olanların bulunması, Türkiye için bir şanstı. Ancak 1912 Balkan Savaşları ile başlayıp 1922 Eylül ayında Yunanlıların İzmir'den kovulmasıyla sona eren savaşlar dönemi şartların tarımsal girişimciliğin aleyhine gelişmesini sağladı. Yetişmiş insan gücünün bir kısmı savaşlarda kaybedilirken, diğer bir kısmı da ülkenin ihtiyacı olan bürokratik alanlarda istihdam edildi.

Sultan II. Abdülhamid'in Avrupa seyahatlerinin etkisiyle eş zamanlı başlattığı ziraat ve sanayi hamlesi, birbirini besler nitelikteydi. Padişah'ın tarımda elde edilen üretkenlik ve birikimin, bir başka ifadeyle ziraatın ticarileşmesinin sanayileşmeyi de güçlü şekilde etkileyeceği öngörüsü ne yazık ki yarım kaldı, tam anlamıyla sonuç veremedi. Zira 1908'de gerçekleşen değişim, Türkiye'nin birikimlerinin çarçabuk tüketilmesine yol açmıştı.

Ancak Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı döneminde ortaya çıkan tarımsal birikim, ciddi bir girişimcilik nüvesinin oluşup baki kalmasını sağladı. Öyle ki bu dönemde yetişip ziraat mekteplerinden mezun olan ya da buralarda eğitimlik yapanlar, tarımda girişimciliği daha incelikli bir analize tabi tutup hedef odaklı önerilerde bulundular. Onların getirdiği tarımsal girişimcilik ruhu biraz da romantik ve ülküsel. Ortaya koydukları bakış açısı, oldukça yüreklendiriciydi, ama meyveleri hiçbir zaman devşirilemedi.

Kaynakça

- Ferid, A. (1913, Mayıs Haziran). Mesud köyün mektebi. *Yeni Fikir*, 2(11), 341-345.
- Abdülhakim Hâris. (1913, 15 Eylül). Halil Hoca'nın çiftçiliği. *Felahat*, 1(13), 207-208.
- Belkis İclal. (1912, 28 Ocak). Çiftçilik ve hanımlarımız. *Yeni Fikir*, 1(2), 38-43.
- Belkis İclal. (1912, 12 Şubat). Macaristan'da ev kadınlığı ve ziraat tahsili. *Yeni Fikir*, 1(3), 65-69.
- Cevdet Paşa. (1991). *Tezâkir 40 tetimme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Edhem Nejad. (1913, 14 Nisan). O zengin ve mesud oldu. *Toprak*, 1(2), 38-40.
- Fehmi. (1885, 16 Şubat). İftitâh-ı kelim ve tahdis-i nimet. *Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünûn Odaları*, 1(1), 2-4.
- Fehmi. (1870, 18 Şubat). Mukaddime. *Hadîka*, 1(1), 1-2.
- Georgeon, F. (2012). *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hamdullah Emin. (1917, 11 Eylül). Çiftçiler Mecmuası'nın tutacağı meslek ve felah yolları. *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, 1(1), 2-4.
- Hikmet Bey. (1914, 28 Mart). Çiftçi Halil Dayı. *Felahat*, 2(25), 386-388.

- Hikmet Bey. (1910, 10 Şubat). Düşündüklerimizden. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 3(18), 273-274.
- Kolay, A. (2013). Türk modernleşmesine sergilerin katkısı: 1909 Bursa sergisi örneği. A. Kolay (Ed), *Türk modernleşmesi* (s. 263-288) içinde. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Memiş, Ş. (2020a). *Osmanlı ticaret seferleri uluslararası fuarlarda Osmanlılar 1851-1914*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Memiş, Ş. (2020b). Sultan II. Abdülhamid döneminde yerli üretimi teşvik politikası olarak imtiyazlar. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 41(2), 453-472. <https://doi.org/10.14780/muiibd.665740>
- Orbay, K. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretkenlik üzerine tetkikat ve notlar. *Belleten*, 81(292), 787-856. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/965111>
- Sarıkaya M. (2017). Ziraat mektepleri, *Kafdağı*, 2(1), 24-37.
- Toprakzade. (1913, 28 Aralık). Bizde teşvikat-ı ziraiye şubesi var mı. *Toprak*, 16, 257-261.
- Toprakzade. (1880, 1 Mayıs). Mukaddime. *Vasıta-i Servet*, 1(1), 1-2.
- Toprakzade. (1881, 28 Temmuz). *Ziraat Gazetesi*, 1(2), 36.
- Toprakzade. (1881). Ashab-ı servetten bulunan gençlere acizane bir nasihat. *Ziraat Gazetesi*, 1(?), 214-216.